

Лилия Крумова-Цветкова
Институт за български език – БАН, София

**ЗА ДИАХРОНИЯТА В СИНХРОННОТО ОПИСАНИЕ
НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЛЕКSIKA
(ВЪЗ ОСНОВА НА „БЪЛГАРСКА ЛEKCIKOЛOГIЯ“,
2013 г.)**

Abstract: The paper discusses the complex approach of research applied in the “Bulgarian lexicology” (2013). In that approach the synchronic analysis is combined with diachronic one.

Keywords: lexicology, synchronic approach, diachronic approach

1.0. Последните десетилетия бележат редица промени в науката за езика. Описателно-аналитичният метод на изследване е допълнен от комплексен научноизследователски подход, в който се съчетават методите на редица хуманитарни научни дисциплини. Подчергана насоченост в новия тип изследвания е търсенето на връзката на езика с културата и историята. Езикът се разглежда като част от националната и културната идентичност. Изследват се социалните функции на езика, обусловени от конкретните за даден период езикови потребности на обществото (Гладкова, Ликоманова 2002; Александрова 2006, 2008; Димитрова 2008; Костадинова 2008; Захаријева 2010). В синхрон с промените в лингвистиката, в областта на лексикологията също има промяна в научната парадигма. В съответствие с тези нови насоки в съвременното езикознание престава да господства дихотомията на Ф. де Сосюр, според която синхрония и диахрония се противопоставят абсолютно и безкомпромисно (Магнитов 2003; Даниленко 2011).

Основният подход при описанието на съвременната лексика е синхронният. Такъв е подходът в труда *Българска лексикология* (АИ „Марин Дринов“, 2013 г.), където предмет на описание е съвременната българска книжовна лексика, такъв е подходът и на редица други съвременни лексикологии. И това е съвсем естествено. Главната задача на тези издания е да се представят основните характерни черти на съответната лексикална система, да се опишат нейните структурно-семантични особености, прагматична и стилистична характеристика, специфични иновационни процеси.

Особено характерна, националноспецифична страна на всяка лексикална система обаче е нейната социално-историческа и културно-историческа характеристика. Без описание, макар и частично, допълващо, на тези аспекти на лексиката, изследването няма да е пълноценно, цялостно. А да се разкрият произходът, формирането и развитието на лексикалната система означава да се опишат историческите условия и културните обстоятелства, влияещи върху

тези процеси. За тези цели синхронният анализ не е достатъчен. При цялостното описание на лексиката статиката и динамиката са неразривно свързани, тъй като лексикалната система не е застинала формация, а е функционираща част на езика, следователно подлежи на въздействия и промени. И ако морфологичните и синтактичните характеристики се поддават на формално-структурно описание, тъй като те по-малко се влияят от социално-икономическите и културните промени, лексикалните чисто синхронни описания представят лексикалната система нецялостно, не в пълнота, тъй като динамиката е една от най-характерните нейни особености.

При работата по *Българска лексикология* се прие основната идея, че българската лексика трябва да се изследва в един по-комплексен план, като се използва не само характерният за този тип синхронни изследвания структурно-семантичен подход, а и когнитивен подход. Това означаваше лексиката да се разглежда във връзка с познанието, историята и националната култура на българите. Като се има предвид, че такава, интердисциплинарна, е насоката на най-новите лингвистични концепции, че това е новата парадигма в езиковедските изследвания, този подход в изследването на лексикалната система придоби още по-голяма мотивираност. *Ето защо описанието на българската лексикална система в труда „Българска лексикология“ е осъществено чрез допълване на синхронията с диахрония.* Синхронният план на цялостното изследване на българската лексика е съчетан с исторически поглед към лексикалните явления. Очертана е историческа рамка, макар и ограничена, към процесите в българската лексикална система. Тъй като обект на анализ е лексиката на съвременния книжовен език, историческата рамка играе допълваща роля. Тя обаче е необходима, тъй като *съвременните особености и процеси са заложени в миналото* и може да бъдат обяснени най-добре с помощта на явления и факти от миналото.

Историческата рамка, на която е посветен Първи дял на Лексикологията – *Формиране и развитие на българската лексикална система*, представлява акцентирание върху историческата последователност при формирането на българската лексикална система, върху характеристиката на състава ѝ като комплексен резултат от традиционно наследство, домашно словотворчество и чуждоезиково влияние, върху оформянето на различни пластове лексика при засилено реализиране на различни функции на езика. Анализира се динамиката в лексикалната система и нейната социална обусловеност, изследва се отношението *свое/чуждо*, лежащо в основата на процеси като пуризъм и пейоратизъм. Всичко това е свързано с използването на исторически поглед към описанието и изследването на лексиката на езика, изисква проследяване на общественно-политическите и културни фактори, влияещи върху лексикалното развитие.

2.0. Описанието и изследването на лексиката на съвременния български книжовен език е свързано с очертаване на *основните моменти и процеси в историята на езика ни.*

Историята на българската лексикална система е част от историята на езика и в същото време тя се отличава с някои особености, които се дължат на подчертано силната онтологична ориентираност на лексиката – тя отразява непосредствено обективно съществуващи реални обекти и отношения в материалния свят. Пряко свързана е с конкретната социално-историческа и културна ситуация и промените в нея. Всяка промяна в действителността рефлектира най-напред в лексиката, защото лексиката е прекият езиков израз на познанието, специфично за народа, на характерната за него концептуализация на действителността. Лексиката е най-динамичната, най-гъвкавата и най-неконсервативната част на езика. Ето защо очертаването и характеризирането на *развитието* на българската лексика има своя специфика и представлява отделна лингвистична задача.

Развитието на българската лексикална система обхваща дълъг период – от времето на формирането на българския език през IX в. до днес, т.е. нейната история надхвърля повече от 1200 години. През тези векове българската лексика не само е оцелявала, но и се е развивала и обогатявала, като чрез нейните изразни и образни възможности са създадени великолепни литературни образци.

Дългият исторически период на развитие на българската лексикална система може да бъде разделен на повече или по-малко обособени части. Всяка периодизация обаче е относителна. Трудно може да се сложи някаква преграда между отделните периоди. И все пак, въпреки преливността на явления, събития и характерни особености, може да се очертаят няколко периода в процеса на формиране и развитие на българската лексикална система. Вероятно за целите на една историческа лексикология периодизацията би била много по-детайлна, с по-подробно анализиране на историческите и културни обстоятелства, влияещи върху формирането и развитието на книжовния език, с характеристика на езиковата ситуация за всеки период, с очертаване на конкретните приноси на отделни книжовници. Тук периодите при формиране на лексикалната система на българския език са очертани най-общо, като за граници на тези периоди се приемат големите обществено-политически и икономически промени в историята на българския народ и българската държава, тъй като именно те налагат сериозни качествени и количествени изменения в лексиката.

3.0. Всеки период в развитието на лексикалната система се характеризира със специфични особености – традиционни и иновативни. Натрупването на характерни иновации води до очертаване на определена тенденция. *Тенденцията* е понятие, въведено в езикознанието от Пражката лингвистична школа и дефинирано по-късно многократно. Тенденцията се определя като промени в езика, протичащи в определена посока през определен период, като това може да се отнася както до съвременни, така и до минали периоди (Гутшмит 1998а; Гутшмит 1998б). Понятието тенденция естествено и логично е свързано с понятието развитие.

Историзмът в описанието не е характерен само за частта, в която се разглежда формирането на лексикалната система и развитието ѝ в най-общи линии през вековете. В духа на съвременните насоки на описание на фактите в езикознанието дори анализът на съвременното състояние на българската лексикална система е съпроводен с констатиране на характерни съвременни тенденции. Именно върху развойните тенденции в новата българска лексика е съсредоточен анализът във Втори дял *Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век*, посветен на съвременното състояние на българската лексика.

Както в историческата част, така и в съвременната част са формулирани следните характерни за езиковото развитие тенденции, намиращи се в отношение на антиномия: *национализация (автохтонизация) vs. интернационализация, интелектуализация vs. демократизация, терминологизация vs. детерминологизация* (Хавранек 1932, 1963; Йедличка 1965, 1978, цит. по Аврамова 2003: 56).

Тенденцията като развоен процес винаги предполага изследване на по-голям период от езиковото развитие, при него е необходим исторически план, а конкретните резултати от действието на различните тенденции са обект на синхронен структурно-семантичен анализ, напр. с такъв подход се разглеждат във Втори дял интернационализмите, резултат от действието на тенденцията интернационализация, неологизми, жаргонизми и др., резултат от действието на тенденцията към демократизация и под.

Засилената проява на една или друга тенденция се обуславя от нарасналите езикови потребности на обществото през даден период. Характерът на тези потребности води до засилване на определена функция на езика – когнитивна, комуникативна, естетическа, символна и др. ***Тази взаимозависимост между обществени езикови потребности, засилената функция на езика и тенденция в езиковото развитие определя езиковата картина на всеки исторически период и съответно характеристиката на лексикалната система през този период.*** Така например при възникването на необходимост от назоваване на нови реалии и понятия езикът активизира своята когнитивна функция, а тенденцията на лексикално развитие е интелектуализация и терминологизация. При засилената необходимост от разширяване на комуникацията езикът интензифицира комуникативната си функция, активизира се тенденцията за демократизация. Необходимостта от консолидация на обществото намира отзвук в активизиране на символната функция на езика¹ и тогава се проявява тенденцията към национализация.

Тези тенденции се проявяват по различен, специфичен начин през различните периоди в развитието на езика и на неговата лексикална система. Така например за общество, което е лишено от политическа самостоятелност,

¹ За символната функция на езика вж. Гладкова, Ликоманова 2002: 152 – 162; Александрова 2008: 19.

е характерно засилването на символната функция на езика. Езикът става символ на национално единение, израз на пиетет към историческото минало. Такава символна функция има българският език през възрожденския период от своето развитие. Тя е определяща за засилената тенденция към национализация и се изразява в активно домашно словообразуване, в засилване на системността в езика, в борба срещу чуждите думи, в грижи за чистота на езика и др. След изграждане и стабилизиране на книжовния език, след нормативното му уреждане, символната функция отстъпва на комуникативната, когнитивната и естетическата. Основната функция на езика е да бъде както средство за социално и културно общуване, за понятийно-мисловно и изразно обогатяване, така и средство за създаване на творчество, за задоволяване на естетическите потребности на обществото.

През различните исторически периоди всяка тенденция е придобивала специфика, която е намирала израз в разнообразни частни тенденции², отнасящи се до едно езиково равнище.

Не всяка тенденция е характерна за всеки период. Не е задължително и антиномното отношение между тенденциите. Например за периода на формиране на книжовния език е естествена тенденцията към терминологизация, но процес на детерминологизация може да се наблюдава в единични случаи.

Очертаването на характерните за всеки период тенденции в развитието на лексикалната система дава възможност да се обрисова обликът на епохата, да се разкрият най-важните особености в развитието и функционирането на езика, в неговите контакти и в обработката му.

4.0. Съвсем логично в исторически план се разглеждат *езиковите контакти и чуждоезиковото влияние върху българския език* и най-вече върху неговата лексика. Българските езикови контакти имат различен характер през вековете. В далечните периоди те са предимно устни и директни, осъществявани със съседни народи или народи поробители (напр. резултат на такъв пряк контакт са повечето заемки от гръцки и турски). Постепенно съвременните контакти започват да се осъществяват предимно по писмен път и от дистанция (това е характерно за лексиката от западноевропейски произход в българския език). В най-ново време, време на свръхкомуникация, чуждите думи проникват едновременно и по писмен, и по устен път (Лютакова 2007: 262). Заемането днес е основен начин за номинация.

През всеки период от развитието на обществото и езика има доминиращ по отношение на влиянието чужд език. Понякога това е свързано със силното международно влияние на даден език, напр. на френския през XIX в. и на английския през втората половина на XX и началото на XXI в. Но определящ фактор са и обществено-политическите, икономическите и културни контакти на българския народ и българската държава.

Съществува известно разпределение по време на чуждоезиковото влияние върху българския език. Започва се с влиянието на гръцки език при форми-

² За частните тенденции вж. Аврамова 2003: 56.

рането на старобългарския език и по време на византийското владичество. По време на османското владичество се осъществява силно турско езиково влияние. Икономическите и търговски връзки със Запада довеждат до италианско влияние през ранното Средновековие, заменено през XIX в. от силно френско влияние. По същото време възниква и постепенно придобива значителни размери руското влияние, което обаче най-често не се осъзнава като чуждо. По-късно се появява немско влияние, а най-късно – английско влияние. По времето на тоталитаризма най-силно е съветското влияние. Днес влиянието е почти само английско.

Закономерност е обаче почти едностраничното влияние на езиците на силно развитите европейски народи – напр. на френски, италиански, немски или английски език върху българския език, но не и обратно. Изключваме руския език поради сложните исторически сложили се народностно-езикови отношения между България и Русия. Основното влияние на чуждите езици е върху лексиката.

При изследване на лексиката от чужд произход в българския език се вземат предвид факти от културно-историческото развитие на съответните народи като екстралингвистични основания за лексикалното заемане и същевременно като критерии за идентификация на езика източник или езика посредник. Обществени процеси и събития дават ярко отражение в лексиката, което потвърждава още един път тясната връзка между език и народ. В помощ на езиковите факти са и факти от историята на съответните езици. Това означава, че разглеждането на лексиката откъм произход се прави не чисто синхронно, а с помощта на диахронията.

При изследването на българската лексика по отношение на произхода се отчита и влиянието на всеки от езиците източници върху българския език не само спрямо лексиката му, но и върху типологията му. Проследява се чуждо-езиковото влияние за формиране или активизиране на определени словообразователни средства и словообразователни типове, за утвърждаване на определени предложно-именни конструкции и други синтактични особености в българския език.

5.0. Историческият подход има място и в частта, посветена на структурно-семантичните особености на българската лексика. В Трети дял *Лексикална семантика, Структурно-семантични особености на българската лексика* се представя **концептуализацията на действителността чрез българската лексика**, като авторката Е. Пернишка насочва вниманието си преди всичко към концептосфери и лексеми в съвременната лексика, които разкриват образа на съвременния българин, но „без да се пренебрегват и някои показателни факти от развитието на даден концепт или в дадена концептосфера“.

Всеки концепт е националноспецифичен, различен за даден народ, в даден език, тъй като той включва не само семантичен компонент, а и националнокултурна, психологическа, ценностна съставка. А това може да бъде представено в пълнота, когато се обхване и в исторически план. Авторката при-

вежда известни диахронни данни за формирането и развитието на концептите *пространство, време и движение* и под., които са с богата и разнообразна номинация. И това е естествено. Концептуализацията и интерпретацията на света в езика, както посочва самата Е. Пернишка, е динамична категория. Световъзприемането търпи развитие. То не може да бъде характеризирано в рамките само на съвременния период.

6.0. И в Четвърти дял на труда *Прагматична и стилистична характеристика на българската лексика* аналитичното изследване е подкрепено с данни за динамиката на конотационните процеси, протекли в нея, динамика, която е следствие от и причина за засилените контакти на българския език с други езици и култури. Проследяват се периоди със засилени езиково-културни влияния, оставили устойчиви следи в лексикалната система на българския език: периодът на християнизация, на билингвизъм в пределите на Османската империя, периодът на Българското възраждане и периодът, обхващащ последното десетилетие на ХХ в. и началото на ХХІ в., т.е. съвременният период. През тези периоди българският език се е обогатявал не само с нова лексика, но и с езикови и културни конотации.

Допълването на синхронния анализ на съвременната българска лексика с диахронни данни дава възможност да се направи по-пълна, по-цялостна характеристика на тази система. В най-новата *Българска лексикология* авторският колектив използва този комбинативен подход. Резултатът е пред погледа на ползвателите и оценката е предстояща.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2003:** Аврамова, Цв. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на ХХ в.* София: Heron Press, 2003.
- Александрова 2006:** Александрова, Т. Проблемът *свое – чуждо* и дебатът за българския книжовен език през Възраждането. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация.* София: Изд. на СУБ, 2006, с. 107 – 112.
- Александрова 2008:** Александрова, Т. Българският книжовен език като национално-идентификационен проект през Възраждането. – В: *Българите. Книжовността. Езикът. ХІХ – ХХ в.* София: ЕМАС, 2008, с. 9 – 62.
- Гладкова, Ликоманова 2002:** Гладкова, Г., Ликоманова, И. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели).* Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2002.
- Гутшмит 1998а:** Гутшмит, К. Понятието тенденция в Пражката лингвистична школа и неговото значение за синхронното изучаване на славянските езици. – In: *Slavica Pragensia ad tempora nostra. Konference ke 150. výročí založení stolice slovanské filologie na Karlové univerzitě.* Praha: Euroslavica, 1998, s. 97 – 102.
- Гутшмит 1998б:** Гутшмит, К. Общие тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках. – *Jazykovedný časopis*, 1998, No 1 – 2, s. 15 – 26.

- Даниленко 2011:** Даниленко, В. П. Синхрония и диахрония в лингвистике. – *Вестник Иркутского государственного лингвистического института*, 2011, № 4, с. 6 – 11.
- Димитрова 2008:** Димитрова, М. Динамика на лексиката през Възраждането. Лингвостатистическо изследване с оглед към съществителните нарицателни имена. – В: *Българите. Книжовността. Езикът. XIX – XX в.* София: ЕМАС, 2008, с. 163 – 225.
- Захариева 2010:** Захариева, Й. *Промени в (по)знанието у възрожденския българин*. София: Авангард Прима, 2010.
- Йедличка 1965:** Jedlička, A. K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny. – *Slavica Pragensia*, No VII, 1965, s. 13 – 27.
- Йедличка 1978:** Jedlička, A. Rovina lexikálně-sémantická. – In: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha, 1978, s. 166 – 176.
- Костадинова 2008:** Костадинова, П. Концептуализация на времето (Изграждане на езиковата картина на света в историята на новобългарския книжовен език). – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: Изд. на СУБ, 2006, с. 227 – 276.
- Лютакова 2007:** Лютакова, Р. Писмеността като фактор при адаптацията на английските заемки в българския и румънския език. – В: *Това чудо – езикът! Изследвания в чест на проф. д-р Живко Бояджиев*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, с. 261 – 272.
- Магнитов 2003:** Магнитов, С. Н. *Снятие дихотомии диахронии и синхронии языка*. Эл. № 77–6567, публ. 10415, 13.05.2003. <<http://www.trinitas.ru/rus/doc/0216/004a/02160006.htm>> (дата на достъп: 2.10.2015).
- Хавранек 1932:** Havránek, V. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. – In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, 1932, s. 32 – 84.
- Хавранек 1963:** Havránek, V. *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1963.